

Rozdział I. Rozwój praw dziecka i jego prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania

§ 1. Pojęcie dziecka

„To tak jakby każdemu okresowi historii odpowiadał uprzywilejowany wiek i szczególny etap życia ludzkiego: »młodość« jest uprzywilejowanym wiekiem XVII wieku, »dzieciństwo« dziewiętnastego, a »okres dojrzewania« dwudziestego”.

Philippe Ariès

Kształt prawa dziecka do wolności sumienia i wyznania związany był z tradycją wskazującą na bezwzględną podległość dzieci rodzicom. Do końca XVIII w. panowało powszechne przekonanie, że dziecko jest „własnością” rodziców i nie może być podmiotem praw ze względu na brak zdolności do czynności prawnych¹. Dużo też czasu potrzebowano na ukształtowanie poglądu, że to do rodziców dziecka należy zaspakajanie podstawowych potrzeb dziecka, ponieważ stanowią dla niego naturalne środowisko opiekuńczo-wychowawcze. W prawie rzymskim prawo nadrzędności rodzica nad dzieckiem, a konkretnie ojca wywodzące się z *patria potestas* uprawniało go do bezkarnego pozbawienia dziecka życia².

Zgodnie z encykliką *Divini Illius Magister* z 31.12.1929 r. o wychowaniu chrześcijańskim oraz o małżeństwie chrześcijańskim *Castii Conubii* 15 z 31.12.1930 r. napisanymi przez papieża *Piusa XI* obowiązek wychowania

¹ M. Balcerek, *Prawa dziecka*, Warszawa 1986, s. 38.

² W prawie rzymskim ojcu przysługiwało prawo do życia i śmierci dziecka. On też wydawał na nie wyrok zabicia lub porzucenia. Prawo to zostało zniesione w 365 r. przez cesarza *Walentyniana I*, który w edyktie cesarskim uznał zabicie i porzucenie dziecka za przestępstwo. Ojcu od tej chwili przysługiwało jedynie prawo karcenia dziecka. W. Osuchowski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1988, s. 233 oraz D. Archard, *Children Rights and Childhood*, Londyn 2004, s. 8.

dziecka nie był rozłożony pomiędzy ojca i matkę na równych prawach. Ojcu, pełniącemu rolę głowy rodziny, przysługiwało absolutne pierwszeństwo we wszystkim, także w materii wychowania potomstwa. Matka mogła jednak przejąć taką wychowawczą rolę wyłącznie wtedy, gdy mąż i ojciec zaniedbywał swoje obowiązki. Obowiązek taki trwał tak długo, aż dziecko doszło do wieku, kiedy samo było w stanie dać sobie radę w życiu³.

Kontynuowane przez stulecia przedmiotowe traktowanie dziecka dawało rodzinie, a szczególnie ojcu nieograniczoność w decydowaniu o nim. Edukacja religijna dziecka opierała się, więc na przymusie wychowawczym. Dziecko nie miało żadnych uprawnień, w tym nawet prawa do wyrażania swego zdania w postaci skargi na złe traktowanie. W postępowaniach sądowych wypowiedzi dzieci miały także, co najwyżej znaczenie trzeciorzędne. Interesującym jest, iż w wiekach średnich pomimo przedmiotowego traktowania dziecka nie odróżniano go od dorosłych, a większość języków tego okresu nie zawierała nawet słowa „dziecko”⁴. Niezrozumiałe było także pojęcie „dzieciństwa” jako że w rozumieniu ówczesnego społeczeństwa dziecko było małym dorosłym z tym, że pozbawionym praw.

Rodzice dzieci z biednych rodzin, jako naturalną przyjmowali pracę dziecka, tak jak i dorosłego i to od wieku wczesno-dziecięcego. Dziecko miało przede wszystkim wartość ekonomiczną. Jego znaczenie dla rodziny wiązało się w związku z tym, z jego przydatnością do pracy⁵. Klasyczne prawo rzymskie wskazywało, że człowiek wolny w określonym wieku, będący obywatelem rzymskim, należący do rodziny, posiadał zdolność do czynności prawnych, czyli możliwość samodzielnego objawiania woli ze skutkiem prawnym, i czynił to, zatem we własnej osobie i we własnym imieniu. Zdolność do czynności prawnych oraz zdolność majątkowa zależały od wieku dziecka zakreślonego w czterech grupach wiekowych. Pierwsza to okres dzieciństwa (*infantia*), który trwał do ukończenia 7 roku życia. W tym czasie dziecko nie posiadało w ogóle zdolności do czynności prawnych i nie podlegało odpowiedzialności karnej. Do następnej grupy zaliczono okres niedojrzałości (*impubertas*) trwający od 7 do ukończenia 12 roku życia przez dziewczęta i 14 roku przez chłopców. Dzieci w tym okresie wiekowym określano już jako dojrzałe fizycznie. Posiadały też ograniczoną zdolność do czynności prawnych, gdyż mogły podejmować czyn-

³ E. Szczot, Władza rodzicielska a wolność religijna dziecka w prawie kanonicznym, *Annales Canonici* 2015, Nr 11, s. 224.

⁴ M. Szczepka-Pustkowska, Kategoria dzieciństwa – od Ellen Key do współczesności, *Edukacja i Dialog* 1997, Nr 7(90).

⁵ Z tego też tytułu dziewczynki z racji swojej płci, jako nienadające się do większości prac fizycznych, stanowiły dla rodziny mniejszą wartość od chłopców, [w:] M. Szczepka-Pustkowska, Kategoria dzieciństwa; zob. *Child Labour*, <http://www.nationalarchives.gov.uk>.

ności prawne, ale tylko takie, który przynosiły im korzyść lub polepszały ich sytuację i stanowisko. Odpowiadały one także za przestępstwa, ale tylko wówczas, gdy ze względu na swój rozwój umysłowy mogły rozumieć ich sens i znaczenie. Kolejny okres nazwano okresem dojrzałości (*pubertas*) obejmował on dzieci w wieku 12–14 roku życia do 25 i nazywano je „dojrzałymi małoletnimi”. Mieli oni we własnym interesie ograniczoną zdolność do czynności prawnych. Każdy z nich mógł na żądanie otrzymać kuratora do pomocy przy zarządzaniu swym majątkiem. Dojrzałe małoletni mogli zawierać małżeństwa i sporządzać testamenty, a także odpowiadali za przestępstwa oraz posiadali ochronę prawną przed pokrzywdzeniem poprzez podstępne działanie drugiej strony. Nie odpowiadali, zatem za zobowiązania zaciągnięte na skutek podstępnego działania kontrahenta. Mogli też w pewnych wypadkach uzyskać na podstawie cesarskiego rozporządzenia uppełnoletnienie, czyli tzw. *venia aetatis*⁶.

Życie w średniowieczu było postrzegane jako sekwencja etapów w życiu człowieka. Wiek do 7 roku życia był postrzegany jako czas wzrostu a od 7 do 14 roku życia, jako okres zabaw. Dorosłość osiągnano w wieku 14 lat. Średniowieczni ustawodawcy uznali, że wiek dojrzałości małżeńskiej wynosi 12 lat dla dziewcząt i 14 lat dla chłopców. Kościół wprowadził rozróżnienia między dziećmi a dorosłymi. Uznawano, że dzieci w wieku dojrzewania są zbyt niedojrzałe, by popełniać grzechy lub rozumieć pojęcia i obowiązki dorosłych. Na tej podstawie nie wolno im było się żenić, były zwolnione od obowiązku spowiedzi przed kapłanem i były wyłączone z udziału w sakramencie Eucharystii. Świecki system prawny rozwinął podobną koncepcję wieku legalnej odpowiedzialności zaczynającej się w okresie dojrzewania, chociaż istnieją rzadkie odniesienia dotyczące dzieci otrzymujących kary tak jak dorośli. Większość dzieci zaczynała poważnie pracować po osiągnięciu dojrzałości płciowej około 12–14 roku życia. Dzieci pomagały w domu, na roli, w warsztatach rzemieślniczych, ale często rodzice wysyłali dzieci z domu w wieku zbliżającym się do wieku dojrzewania, do służby u innych ludzi. Uważano, że należy je szkolić i dyscyplinować, dać im opiekunów, którzy mogą im pomóc w karierze i uwolnić swoich rodziców od wydatków. Miejsca służby były bardzo zróżnicowane, od pracy w gospodarstwach rolnych lub w służbie domowej po staże rzemieślnicze, w których przygotowywano do wykwalifikowanego rzemiosła lub handlu. Praktyki zawodowe wykluczały jednak bardzo biednych. Chłopcy z zamożniejszych klas często kontynuowali naukę w okresie dorastania, zwłaszcza jeśli planowano dla nich pracę w Kościele, prawie lub administracji. Historycy tego okresu nie poświęcali jed-

⁶ W. Osuchowski, *Rzymskie Prawo Prywatne*, Warszawa 1998, s. 181.

nak zbyt wielkiej uwagi dzieciom skupiając się przede wszystkim na dorosłych⁷. Od XII do XVI w. dzieci portretowane były jako mali dorośli, z ich proporcjami, muskulaturą i ubiorem. Uznanie podstawowej różnicy pomiędzy dorosłym a dzieckiem miało miejsce dopiero w XVIII w. We Francji na przykład przez całe średniowiecze dzieciństwo nie było postrzegane jako odrębna od dojrzałości faza życia ludzkiego⁸. Niemniej dostrzegano odrębną naturę dziecka o czym świadczą dokumenty prawne, kroniki kościelne oraz zapiski medyczne tego okresu. Dzieci w tych czasach pozostawały w całkowitym zespoleeniu ze światem dorosłych⁹. W kolejnych wiekach równowaga pomiędzy światem dzieci i światem dorosłych została zastąpiona wzrastającą tyranią rodzicielską pozbawiającą dziecko wszelkich praw i preferującą wychowanie za pomocą kar¹⁰. W Ameryce XIX w. podobnie jak i całej Europie praca dzieci uważana była za rzecz naturalną. Praktyki dotyczące zatrudniania dzieci traktowanych jako małych dorosłych miały więcej wspólnego z niewolnictwem niż obecnie rozumianym zatrudnieniem. Uważano, że praca dzieci jest dobra dla rodziny i społeczeństwa oraz że kultywuje cenne wartości i moralny rozwój dziecka. W myśl takich wartości dzieci były bezdusznie eksploatowane a surowe kary były powszechnie stosowaną rutyną. Pracodawcy preferowali pracę dzieci, gdyż pracowały one za minimalną płacę dużo szybciej i wydajniej niż dorośli¹¹. Podległość dziecka rodzicom została z czasem przeniesiona do regulacji prawnych. Jednakże zanim włączono dziecko do grona ludzkiego, przyznając mu wszystkie podstawowe prawa człowieka, przechodziło ono w ramach prawa, głównie międzynarodowego powolną ewolucję. Opierała się ona przede wszystkim na ochronie prawnej zabezpieczającej dziecko przed szeroko pojętym wyzyskiem ze strony dorosłych, brakiem opieki rodzicielskiej, medycznej i stymulowaniu intelektualnej i zawodowej edukacji dziecka.

Zmiana w postrzeganiu wieku, potrzeb i osoby dziecka następowała, zatem powoli i wynikała ona głównie z wpływów filozofii okresu Oświecenia i rozwoju nauk o człowieku i prawach dotyczących rozwoju psychicznego i fizycznego człowieka. Do zmiany widzenia dziecka przez dorosłych przyczynił się między

⁷ N. Orme, *Childhood in Medieval England*, University of Exeter, c. 500-1500, <http://www.representingchildhood.pitt.edu/pdf/MedChild.pdf> (dostęp: 23.10.2018 r.); zob. też R.W. Beales Jr., *In search of the historical Child: Miniature Adulthood and Youth in Colonial New England*, *American Quarterly* 1975, vol. 27, No. 4, s. 379–398 oraz U. Nicola, *Filozofia*, Warszawa 2006, s. 349.

⁸ M. Szczepaska-Pustkowska, *Kategoria dzieciństwa – od Ellen Key do współczesności*, *Edukacja i Dialog* 1997, Nr 7(90).

⁹ D. Archard, *Children Rights*, London 2004, s. 20–22.

¹⁰ M. Szczepaska-Pustkowska, *Kategoria dzieciństwa*.

¹¹ M. D'Avolio, *Child Labor and Cultural Relativism: From 19th Century America to 21st Century Nepal*, *16 Pace International Law Review* 2004, Nr 109, s. 113–116.

J.J. Rousseau uznawany także za ojca współczesnej pedagogiki¹². Twierdził on, że natura chce, aby dzieci zanim staną się dorosłe były dziećmi. Podkreślał też, iż dziecko to nie miniatura dorosłych, ale inna od dorosłego istota ludzka obdarzona swoim własnym widzeniem świata. Zalecał on także, aby mniej mówić o obowiązkach dzieci, a więcej o ich prawach oraz podkreślał, że obowiązek wychowania spoczywa na rodzicach dziecka, którzy mają być oparciem i przyjaciółmi dziecka¹³. Pojęcie odrębności dziecka w relacji do dorosłego wprowadził J.J. Rousseau w dziele „Emil”¹⁴. W swoich rozważaniach dotyczących edukacji wzorował się na brytyjskim filozofie J. Locke¹⁵, który choć nie zajmował się w swoich pracach bezpośrednio zagadnieniem dzieciństwa, to interesował się problemem efektywnej edukacji. W swoim eseju edukacyjnym pt. Myśli odnośnie edukacji (1693) wskazał, iż rodzice powinni mieć władzę nad dzieckiem, aby móc je edukować¹⁶, aby zapewnić im możliwość korzystania z praw i wolności przysługujących człowiekowi¹⁷. Dzieciństwo według niego było trwającym w czasie procesem rozwojowym wieńczonym dorosłością. Dzieci jego zdaniem były niedoskonałą i niekompletną wersją ich dorosłej jaźni. Dlatego też nie posiadały praw przynależnych dorosłym obywatelom państwa, gdyż nie potrafią myśleć w sposób w pełni racjonalny a tylko chcą być tacy, jak dorośli. Nieracjonalność dziecka jego zdaniem była przesłanką opartą na wiedzy, że rozwój człowieka to okres od narodzin do dorosłości, co stanowiło przyczynę dyskwalifikującą dzieci do posiadania praw przynależnych dorosłym obywatelom państwa, a co tym samym uzasadniało podporządkowanie ich swoim rodzicom¹⁸. Wszystkie te elementy składały się na uzasadnienie konieczności edukacji dzieci, które rodzą się, jako *tabula rasa* bez jakichkolwiek idei. Dla J. Locke

¹² J.J. Rousseau (1712–1778), pisarz i filozof, wybitny przedstawiciel oświecenia. Zajmował się teorią polityki. Prekursor idei Wielkiej Rewolucji Francuskiej, teoretyk wychowania i krytyk ustroju feudalnego. Głosił ideę egalitaryzmu oraz hasło kultu natury i uczucia. Wychowany był w duchu kalwinizmu, ale w wieku 16 lat (1728) zmienił wiarę przechodząc na katolicyzm. Zob. The New Encyclopedia Britannica, vol. 10, Chicago 2007, s. 210–211.

¹³ U. Nicola, Filozofia, s. 349.

¹⁴ Tytuł dzieła to „Emil lub o wychowaniu” z 1762 r. Rousseau po raz pierwszy odrzucił skupianie się na osobach dorosłych i ogłosił zasadę odrębności dzieciństwa. Wskazywał na etapy edukacji dziecka, które zależne są od jego rozwoju. Podkreślił ogromne znaczenie zabaw dla rozwoju intelektualnego dziecka oraz znaczenie samokształcenia, jako rozwijającego w dziecku istniejące już zdolności, [w:] tamże, s. 348–349.

¹⁵ J. Locke (1632–1704), filozof w zakresie polityki i edukacji. Studiował sprawę podejścia króla Ludwika XIV do protestantów, których prawa gwarantowane przez Edykt Nantejski zostały prawnie umniejszone, [w:] The New Encyclopedia Britannica, Chicago 2007, s. 435.

¹⁶ Dzieło to było skierowane do młodych dżentelmenów i było uznawane za wyjątkowo nowoczesne i liberalne, [w:] D. Archard, Children Rights, Warszawa 2004, s. 10.

¹⁷ W. Sobczak, Wolność myśli sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego, Toruń 2013, s. 433.

¹⁸ U. Nicola, Filozofia, Warszawa 2006, s. 349.

prawa dziecka do opieki i ochrony były czymś oczywistym wywodziły się one z zaufania dziecka w naturalną życzliwość rodziców wobec ich potomka¹⁹.

Zasługą myślicieli oświecenia było także utworzenie podstaw dydaktyki, zajmującej się technikami nauczania, której twórcą był *Comenius*, czyli *J.A. Komenský*. Umieścił on po raz pierwszy dziecko w centrum zainteresowań pedagogiki i wskazał, że konkretne etapy nauki dziecka powinny upływać zgodnie z fazami jego rozwoju nie mogą być przyspieszane²⁰. W dziele Wielka Dydaktyka z 1657 r. głosił konieczność edukacji dzieci niezależnie od stanu społecznego i płci. Widział on w powszechnej oświacie prawo człowieka do zaspokojenia jej aspiracji a nie jako obowiązek społeczny²¹. Nauki oświecenia w zakresie dotyczącym osoby dziecka znalazły także swoje odbicie w Kodeksie cywilnym uchwalonym w okresie Rewolucji Francuskiej wskazującym, że dzieci mają swoje prawa, a rodzice mają wobec dziecka obowiązki, w miarę których biorą na siebie odpowiedzialność za dziecko i ochronę jego praw. Stąd rodzice nie są właścicielami dzieci, gdyż wszyscy ludzie mają te same prawa. Był to pierwszy akt prawny nakładający obowiązek wychowawczy na rodzinę dziecka. Fakt ten zmienił znacznie pozycję dziecka we Francji wskazując go jako podmiot praw, a nie jak do tej pory rozumiano przedmiot własności rodziny²².

W 1960 r. *P. Ariès* przeprowadził pierwsze generalne studia historyczne nad zagadnieniem dzieciństwa, które opublikował w pracy pt. „*L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*”²³. *A. Ulanowicz* podkreśliła, że dzieciństwo z jego pojmowaną współcześnie formą życia rodzinnego nie było stałą, uniwersalną i naturalną kategorią, lecz był raczej ciągle zmieniającym się pojęciem²⁴. *T. Buck* podkreślił fakt, że zaledwie w latach 1980–1990 socjologia zwróciła uwagę na okres dzieciństwa, stąd dopiero w 1998 r. komitet badawczy Międzynarodowego Związku Socjologów (*International Sociological Association*) podjął decyzję o podjęciu studiów badawczych nad okresem dzieciństwa. Wskazał on, że wyjaśnienie marginalizacji zainteresowania dzieckiem tkwi w generalnej trywializacji dzieci przez społeczeństwo. Widzenie dziecka przez dorosłych opiera się na podkreślaniu kim dzieci się stają lub będą się stawać niż na tym czym one już są. Wynika to z tendencji do zwracania uwagi na

¹⁹ *D. Archard*, *Children Rights*, Warszawa 2004, s. 3 i 11.

²⁰ Czeski pedagog, biskup braci czeskich (1592–1620). Na polecenie księcia Rakoczego przeprowadził restrukturyzację węgierskiego systemu nauczania. Wprowadził metodę cykliczną, głoszącą, iż każdy etap nauczania powinien dotyczyć nierozdzielnej całości informacji dostosowanej do wieku i indywidualnych zdolności ucznia, [w:] *U. Nicola*, *Filozofia*, s. 349.

²¹ *W. Sobczak*, *Wolność myśli sumienia*, s. 433.

²² *U. Nicola*, *Filozofia*, s. 349.

²³ Tytuł angielski *Centuries of Childhood*, [w:] *D. Archard*, *Children Rights*, London 2004, s. 19.

²⁴ *A. Ulanowicz*, *P. Ariès*, *University of Pittsburg*, s. 7, <http://www.representingchildhood.pitt.edu/pdf/aries.pdf>.

produkt finalny, którym jest dorosły człowiek, niż koncentrowania się na dziecku „tutaj i teraz”. Stąd dzieci są widziane jako pasywni konsumenci kultury ustanowionej przez dorosłych²⁵. Rozpoczęcie badań dotyczących dziecka dopiero w drugiej połowie XX w. świadczy, że problem ten nie miał naukowo istotnego znaczenia a problematyka dzieciństwa oraz okres młodzieńczości w dzisiejszym rozumieniu tych pojęć jak podkreślał P. Ariès jest tak naprawdę wynalazkiem współczesności.

§ 2. Kształtowanie się zakresu praw dziecka

„Bezradność niemowlęstwa wymaga ciągłej ochrony, wszystko musi być zrobione dla tej niedoskonałej istoty, która jeszcze nie jest samodzielna”.

Jeremy Bentham, Theory of Legislation (1840)

Historia ochrony praw dziecka w znanej nam obecnie formie rozpoczęła się na przełomie XVIII i XX w. Najwcześniejszą publikacją dotyczącą praw dzieci była rozprawa napisana przez *Thomasa Spencera* pt. *Prawa Niemowląt (The Rights of Infants)*. Natomiast pierwszą organizacją zorientowaną na potrzeby dzieci był Związek Pomocy Dzieciom (*The Children Aid Society*) założony w 1853 r. przez amerykańskiego biznesmena *Charlesa Loring Brace* oraz grupę reformatorów społecznych w celu aktywnej pomocy biednym i bezdomnym dzieciom (głównie chłopcom). Grupę tę określano też jako Kolejowy Ruch na Rzecz Dzieci (*The Orphan Train Movement*) gdyż w celu znalezienia dzieci potrzebujących pomocy używano pociągu, który zatrzymywał się na wybranych stacjach, gdzie zabierano wyselekcjonowane przez członków tzw. Komitetu Selekcyjnego (*The Screening Committee*)²⁶ bezdomne i pozostawione bez opieki dzieci w wieku do 17 roku życia i zawożono je do rodzin zaakceptowanych przez Komitet jako stwarzające dziecku najlepsze warunki rozwoju. W momencie odbioru dziecka przez przyspasabiającą je rodzinę podpisywano kontrakt zapewniający, że dzieci otrzymają wykształcenie aż do 18 roku życia zgodnie z prawem stanowym, chyba że za zgodą dziecka zdecydowano by się na edu-

²⁵ T. Buck, *Childhood and children rights*, [w:] *International Child Law 2011*, Rautledge USA, s. 15–24.

²⁶ Składającego się z lekarzy, prawników, nauczycieli, dziennikarzy, urzędników zamieszkujących w danej miejscowości. Zob. *The National Train Complex – Preserving The Past For The Future The Children Aid Society*, <http://orphantraindepot.org/history/the-childrens-aid-society/>, WordPress.

kację do 17 roku życia. Zastępczy rodzice lub samo dziecko zobowiązani byli też do składania corocznych raportów. Szacuje się, że organizacja ta wsparła ponad 200 000 tys. porzuconych i osieroconych dzieci znajdując im rodziny zastępcze²⁷. Poprzez cały XIX w. aktywiści praw dzieci działali w celu zabezpieczenia dzieciom podstawowych praw do godnego życia opieki i wykształcenia. Jednak początek praw dziecka rozpoczął się od historii 10-letniej Amerykanki *M.E. Wilson* z Baltimore, która doznała szczególnie okrutnej psychicznej i fizycznej przemocy. Urzędnicy Departamentu Pomocy Charytatywnej i Naprawczej, do którego zgłoszono tę sprawę nie mieli do pomocy odpowiednich przepisów prawnych chroniących dziecko w takich sytuacjach. Pomocy maltretowanemu przez rodzica²⁸ dziecku paradoksalnie udzielili w 1874 r. członkowie lokalnego Stowarzyszenia Przeciwdziałania Okrucieństwu Wobec Zwierząt (*the American Society for the Prevention of Cruelty to Animals* – ASPCA). Twórca tego Towarzystwa *H. Bergh* zauważył w przypadku *M.E. Wilson* podobieństwo do koni bitych bez końca przez swych właścicieli. Zaangażował on więc najlepszego ówczesnie prawnika *E. Gerry*, który przedstawił jej sprawę Sądowi Najwyższemu stanu Nowy York żądając odebrania dziecka matce ze względu na możliwość zaistnienia szkody do nienaprawienia. Sędzia *A.R. Lawrence* osobiście przesłuchał dziewczynkę podkreślając jej wyjątkową inteligencję i stwierdził, że jest przedwcześnie dorosła i że jej wygląd, stan zdrowia i okaleczenia, świadczą, że ewentualny brak zmiany w opiece nad dzieckiem skutkować może jeszcze gorszymi konsekwencjami. Przypadek ten zainspirował stworzenie w 1874 r. przez *E. Gerry* (pełnomocnika *M.E. Wilson*), filantropisty *John D.* i *Henry Bergh* (twórcy ASPCA) pierwszego na świecie towarzystwa ochrony praw dzieci nazwanego Nowojorskie Towarzystwo dla Zapobiegania Okrucieństwu Wobec Dzieci (*the New York Society for the Prevention of Cruelty to Children*)²⁹. Towarzystwo to zapoczątkowało tworzenie w USA stowarzyszeń mających chronić dziecko przed przemocą, które do początków XX w. osiągnęły rozmiar około 200. Od 1880 r. zaczęły powstawać w Europie pierwsze towarzystwa międzynarodowe kryminologów, sędziów dla nieletnich, opieki nad dziećmi opuszczonymi i bez-

²⁷ *E. Wright*, Orphan Train Advertisement, Illinois, 6 September 1888; *R. Wendinger*, Sixty Seven Little Ones Shipped West from New York, *The Minneapolis Journal*, Minneapolis 15 October 1908; *Make a Choice of an Orphan*, Maquoketa, Iowa Newspaper 31 October 1919, <http://orphantraindepot.org>, WordPress.

²⁸ *Mary Ellen* została adoptowana po tym jak jej matka nieposiadająca środków do utrzymania oddała ją do sierocińca. Macocha *Mary McCormack* biła codziennie dziewczynkę i okaleczała jej ciało nożyczkami zakazując jej pod groźbą kolejnych okaleczeń i bicia, mówienia o tym komukolwiek; zob. *H. Markel*, Case Shined First Light of Abuse of Children” in the *New York Times* (autor to profesor pediatrii, psychiatrii i historii medycyny na Uniwersytecie w Michigan, 14.12.2009, <http://www.nytimes.com/2009/12/15/health/15abus.html>, dostęp: 25.5.2017 r.).

²⁹ Tamże.

domnymi, których działalność koncentrowała się na łagodzeniu przepisów prawa karnego wobec nieletnich. W 1890 r. Kongres Kryminologów przyjął rezolucję ustalającą wiek 14 lat za granicę, poniżej której nie można stosować kar kryminalnych³⁰. W drugiej połowie XIX w. w Anglii podjęto pierwsze próby uregulowania w szerszym zakresie praw dziecka.

Pierwszą światową ustawą chroniącą dzieci była angielska ustawa o dzieciach z 1889 r. zwana *Children Act* lub *Children's Charter*, która w rozdziale 44 wskazywała, że osoby w wieku 16 lat są wystarczająco dorosłe, aby posiadać prawa opiekuńcze nad osobami młodszymi od nich. Osoby od 16 roku życia podlegały zatem karze finansowej w wysokości do 100 funtów lub karze więzienia z lub bez ciężkich robot na okres do dwóch lat, gdy dopuściły się one do świadomego zaniedbania dziecka, porzucenia, zmuszania go do żebrania, śpiewania czy innego zachowania w celu otrzymania jałmużny lub innej formy zapłaty, przyczyniając się do choroby, niepotrzebnego cierpienia w tym psychicznego i ran dziecka w wieku poniżej 16 roku życia. Karze do 6 miesięcy więzienia podlegało też przebywanie dziecka w wieku od 4 do 16 roku życia w domu publicznym. Akt ten zawierał też ochronę zatrudnienia dzieci wraz z zaleceniami i karami za przekroczenia dotyczącymi zakazu zatrudniania nieletnich poniżej 16 roku w sklepach i przy produkcji alkoholu oraz sprzedaży tytoniu i tabaki. Dokument ten był uzupełniany i rozszerzony w 1894 r. o zezwolenie dzieciom na przedstawianie dowodów w sądzie, karze podlegała odmowa dziecku choremu udzielenia pomocy medycznej. W 1908 r. rozszerzono ustawę o dzieciach o kary dla rodziców i opiekunów dzieci za pozostawienie dziecka do 7 roku życia bez opieki przy niezabezpieczonym palenisku i skutkującym tym poparzeniem i śmierci dziecka, zakazano dzieciom do 14 roku życia przebywania w barach i miejscach, gdzie się pije alkohol i podawanie dziecku poniżej 5 roku życia napojów alkoholowych. Zobowiązano osoby opiekujące się dziećmi poniżej 7 roku życia przez okres dłuższy niż 48 godzin do zgłoszenia tego faktu do urzędnika przy Zarządzie Opiekunów (*the Board of Guardians*)³¹. Rodzice dziecka poniżej 7 roku życia, które zostało pozostawione bez opieki w pomieszczeniu, gdzie znajdowało się niezabezpieczone palenisko podlegali karze grzywny lub innej karze w przypadku, gdyby dziecko spłonęło lub uległo poparzeniu (art. 1)³². Podobnie karani byli rodzice dziecka lub opiekunowie, którzy zabierali lub wysyłali dziecko do miejsc, gdzie spożywa się alkohol tak jak bary, ekskluzywne restauracje czy domy publiczne (art. 2). Karze podlegało także poda-

³⁰ E. Czyż, *Prawa dziecka*, Warszawa 2002, s. 9.

³¹ *Children Act 1889* [52&53 VicT.], Prevention of Cruelty to, and protection of [Ch.44], 26th August 1889.

³² *Children Act, 1908*, [w:] W. Clarke Hall, *Children Act, 1908*, London 1909.

wanie dziecku poniżej 5 roku życia napojów alkoholowych poza przypadkami chorób (art. 3). Osoby inne niż członkowie rodziny, podejmujące się za opłatą z dala od rodziców dziecka, przez okres dłuższy niż 48 godzin opieki nad jednym lub więcej dziećmi w wieku poniżej wieku 7 lat byli zobowiązani do poinformowania o tym fakcie wymienionych w tym akcie urzędów. Wprowadzono też dla lombardników zakaz skupowania dóbr od dzieci w wieku poniżej 14 lat a w Londynie i Liverpoolu zakaz ten obejmował dzieci poniżej 16 lat (art. 3). Podobnie sprzedawcy tabaki mieli zakaz sprzedaży dzieciom papierosów i bibulek do ich produkcji oraz jakiegokolwiek innej tabaki, jeżeli był powód, który pozwalał sądzić, że ma to służyć użyciu jej przez osobę poniżej 16 roku życia. Nie miało to jednak zastosowania w stosunku do chłopców zatrudnionych w handlu, czy też posłańców w uniformach reprezentujących firmę przesyłkową. Osoby organizujące rozrywki dla dzieci w grupie przekraczającej 100 dzieci zostały zobowiązane do posiadania odpowiedniej liczby dorosłych osób nadzorujących, aby zapewnić im bezpieczeństwo w przypadku pożaru. Nie odnosiło się to jednak do rozrywki w domach prywatnych³³.

Ustawą z 1908 r. utworzono sądy dla małoletnich i wprowadzono rejestrację adoptowanych rodziców dziecka. Karze podlegało także seksualne nadużycia wobec dziecka na podstawie ustawy o karach za kazirodztwo (*The Punishment of Incest Act 1908*), odrzucono jako niematerialny fakt zgody wyrażonej przez osobę rodzaju żeńskiego na taki czyn. W 1933 r. zebrano wszystkie przepisy dotyczące dzieci i młodocianych w jednym akcie i wprowadzono obowiązującą do dzisiaj w zmienionej i uzupełnionej formie ustawę o dzieciach i młodzieży (*The Children and Young Persons Act 1933*)³⁴. Ustawa ta wprowadziła specjalną opiekę nad dziećmi wysokiego ryzyka, zabezpieczała przed okrucieństwem i wystawieniem na moralne i fizyczne okrucieństwo małoletnich, w tym prostytucji żebractwa, zatrudnienia nieletnich przy wszelkiego rodzaju pracach zagrożających ich życiu. Gwarantowała sądownictwo dla nieletnich przy zapewnieniu odseparowanie młodocianych od dorosłych na wszelkich szczeblach postępowania karnego i procedury śledczej. Ograniczono też kary w stosunku do małoletnich. Przed uchwaleniem tej ustawy dzieci bez względu na wiek były traktowane przez sądy, jak dorośli i skazywane były na takich samych zasadach na karę śmierci. Ustawą tą uregulowano odpowiedzialność rodziców za opiekę nad dzieckiem w tym finansowego udziału rodziców w opłatach za szkoły do których było kierowane dziecko czy opłat sądowych. W suplemencie w art. 68 zaznaczono, że wskazane przez sąd szkoły o charakterze naprawczym, do któ-

³³ W. Clarke Hall, *Children Act, 1908*, London 1909.

³⁴ Nazywany był także nieformalnie "The Children's Charakter. Stanowił element reform przeprowadzonych przez liberalny rząd – British Liberal Party's liberal reforms package. Zob. T. O'Malley, *Juvenile Justice in the Republic of Ireland*, [w:] P. Cavadino, *Juveniles who kill*, Winchester 1996, s. 94.

rych dziecko ma być wysłane mają obowiązek uwzględniać wyznaczenie takiej osoby³⁵. Ustawą tą próbowano rozwiązać problem dzieciobójstwa. Było to możliwe, ponieważ dokument ten przewidywał pomoc socjalną oraz stworzenie sierocińców. Przy pomocy lokalnych władz i na jej podstawie zabierano dzieci do przytułków, aby chronić je przed wykorzystaniem. Wielkim osiągnięciem tego aktu było ustalenie minimalnego wieku dla egzekucji dziecka na 16 lat, a który w 1933 r. zmieniono na 18 lat³⁶. Dokument ten został uznany za jeden z bardziej postępowych dokumentów swoich czasów³⁷, gdyż regulował większość problemów dzieci i ich praw³⁸.

W Irlandii ustawa o dzieciach (*Children Act 1908*) regulowała nie tylko odpowiedzialność karną opiekunów dziecka i innych dorosłych osób mogących się przyczynić do szkód na osobie dziecka, ale regulowała także zagadnienie objęcia dziecka opieką podczas trwania procedury cywilnej³⁹.

W 1917 r. Moskiewski Proletariat uchwalił Deklarację Praw Dzieci, która gwarantowała, że dzieci mogą wybrać własną formę edukacji, własną religię i mogą opuścić swoich rodziców, jeżeli tak wybiorą⁴⁰.

W 1919 r. z inicjatywy E. Jebb i jej siostry D. Buxton powstała w Anglii pierwsza w świecie organizacja chroniąca dzieci – nazwana Uratować Dzieci (*Save the Children*). Jej początkowym celem było wsparcie głodujących dzieci w Austrii co uznano za kontrowersyjne ze względu na doświadczenia i pierwszej wojny światowej. Zebrano na ten cel w ciągu roku zawrotną sumę 400 000 funtów, czyli ówczesnie byłby to odpowiednik około 60 mln złotych. E. Jebb stała się jednym z największych adwokatów praw dzieci, lobbując na ich rzecz w Lidze Narodów do momentu aż spisane przez nią podstawowe prawa dzieci zostały przyjęte i zaaprobowane w 1924 r. przez Ligę Narodów. W 1920 r. powstał australijski oddział tej organizacji wspomagający dzieci europejskich emigrantów wojennych⁴¹.

³⁵ Children and Young Persons Act 1933 [23 Geo.5. Ch12], http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1933/12/pdfs/ukpga_19330012_en.pdf (dostęp: 12.8.2016 r.).

³⁶ T. O'Malley, *Juvenile Justice in the Republic of Ireland*, [w:] P. Cavadino, *Juveniles who kill*, Winchester 1996, s. 94.

³⁷ W. Clarke Hall, *Children Act, 1908*, London 1909.

³⁸ Kodyfikacja ta nadała ponadto równe prawa wszystkim dzieciom, zrównała w prawach dzieci nieślubne ze ślubnymi, stając się podstawą późniejszych opracowań, zob. M. Balcerek, *Prawa dziecka*, Warszawa 1986.

³⁹ T. O'Malley, *Juvenile Justice in the Republic of Ireland*, [w:] P. Cavadino, *Juveniles who kill*, s. 94; Znakomita cześć przepisów z Children Act, 1908 została włączona w 1991 r. do procedury cywilnej w częściach ja interesujących.

⁴⁰ L. Mally, *Culture of the Future: The Prolekt Movement in Revolutionary Russia*, 1990 University of California Press, s. 180.

⁴¹ 90 years Dedicated to Children Right, Save the Children, <http://www.savethechildren.org.au/about-us/history-and-achievements>.

W Szwecji powstała – R. *Barnen* a w Norwegii w 1915 r. dokonano zrównania prawa dzieci małżeńskich i pozamałżeńskich⁴². W Szwecji E. Key, pedagog, będąca także wielką orędowniczką praw dziecka rozbudzała zainteresowanie społeczne sytuacją dziecka i koniecznością określenia ustawowo praw dzieci⁴³. Wychodziła ona z założenia, że dzieci muszą mieć prawa, obejmujące wszystkie sfery życia, rozwoju i działania. E. Key stwierdzała, że „Dzieci (...) mają obowiązki i prawa równie niewzruszone jak te, które wiążą starszych i doznają szacunku, szanując nawzajem innych (...)”. Wskazywała ona także, że najlepszym środowiskiem opiekuńczym dla prawidłowego rozwoju dziecka jest rodzina⁴⁴.

W Egipcie od 1920 r. grupa lekarzy i filantropistów na fali modernistycznych reform rozpoczęła ochronę dzieci i edukacji matek. Stworzono programy higieny dla dzieci, ich fizycznej edukacji, dokarmiania dzieci głodnych, zasad odżywiania dzieci w wieku szkolnym oraz szeroko pojętej dyscypliny. Egipskie organizacje rządowe, jak i prywatne organizacje społeczne zainicjowane przez filantropów takie jak Towarzystwo Ochrony Dzieci (*the Society for the Protection of Children*), *Mabarrat Muhammad Aly* ambulatorium dla matek i nowo narodzonych dzieci, gdzie po raz pierwszy wprowadzono ochronę pediatryczną. W latach trzydziestych XX w. Związek Egipskich Feministek (*the Egyptian Feminist Union* – EFU), który był centralnym ruchem feministycznym i filantropijnym w Egipcie zaangażował się w ruch na rzecz ochrony zdrowia kobiet i dzieci. Stworzone zostały Komitet ds. Zdrowia Kobiet i Dzieci (*the Committee for Health Affairs of Women and Children*) oraz Komisja Opieki nad Dzieckiem (*the Committee of Child Care*). Organizacje te nauczały w zakresie opieki nad dzieckiem, wyżywienia i higieny dzieci oraz stworzenia profesjonalnego szkolnictwa dla dziewcząt. Członkowie Towarzystwa Opieki nad Dzieckiem wizytowali też biedne rodziny, wspomagając je w zakresie wyżywienia, ubrań, nauczając zasad higieny i dobrego odżywiania niezbędnego dla prawidłowego rozwoju dzieci. Organizacje te domagały się też stworzenia profesjonalnego szkolnictwa dla dziewcząt. W 1927 r. powstało Międzynarodowe Towarzystwo Ochrony Dzieciństwa (*thé Société Internationale pour La Protection de l'Enfance* – S.I.P.E.) stworzone przez grupę lekarzy. Doktor *Dolbey* ze szpitala Qasr al – ‘Ayni zapo-

⁴² Na przykład w Belgii stało się to dopiero w 1979 r. po orzeczeniu Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu – sprawa *Marckx v. Belgia*, [w:] E. Czyż, *Prawa dziecka*, Warszawa 2002, s. 9.

⁴³ Domagała się ona m.in. zrównania w prawach dzieci nieślubnych ze ślubnymi i rozwoju dla nich rodzinnych form opieki wychowawczej i ochrony równych praw wszystkich dzieci, [w:] E. Czyż, *Prawa Dziecka*, Warszawa 2002, s. 9.

⁴⁴ M. Balcerek, *Prawa dziecka*, s. 52, Warszawa 1986.

czątkował bezpłatne ambulatoria medyczne przeznaczone do opieki na wszystkich biednymi dziećmi bez względu ich religie bądź narodowość⁴⁵.

W Polsce szczególnie aktywną działalność na rzecz dziecka prowadził *J. Korczak*⁴⁶, który w 1927 r. opublikował „Prawo Dziecka do szacunku” wzbogacając literaturę tego przedmiotu⁴⁷. Był on lekarzem, dziennikarzem, pisarzem, nauczycielem i wychowawcą. Zajmował się badaniem natury emocjonalnej dziecka i jego potrzebami. Organizował i prowadził domy dziecka. Podkreślał ogromne znaczenie rodziny, edukacji dla wszystkich. Walczył o lepsze życie dla dzieci. Dążył do poprawy ich sytuacji socjalnej i sanitarnej. Pragnął uznania uniwersalnego prawa do życia i szacunku dla każdego. Podkreślał znaczenie opieki zdrowotnej nad dzieckiem i rolę podejścia do edukacji w domu rodzinnym, istotnej dla dziecka i dorosłych członków rodziny. W swojej działalności pisarskiej, opowiadał się za spojrzeniem na nie, nie jak na inną istotę ludzką, która dopiero będzie człowiekiem, ale która nim już jest. Uważał, że dusze dzieci zawierają ziarna wszystkich nauk i emocji, które dorośli już posiadli. Jednakże, aby te ziarna się rozwinęły, ich wzrost musi być łagodnie i delikatnie sterywany. *J. Korczak* widział dzieci nie jako inne, lecz wyłącznie mniejsze od dorosłego. Zaznaczał, że największe różnice pomiędzy dzieckiem a dorosłym zauważyć można w zakresie emocji. Wskazywał, że w domu powinna panować atmosfera sprzyjająca wychowaniu dziecka stworzona przez rodziców. Dziecko, jego zdaniem powinno uczestniczyć w obowiązkach domowych, aby miało respekt do pracy, co stanowi ważny czynnik programu wychowawczego. Program pedagogiczny *J. Korczaka* opierał się na tezie, iż dzieci powinny być kochane i całkowicie rozumiane oraz muszą być respektowane i traktowane jak partnerzy i przyjaciele. Postulował konieczność stworzenia Deklaracji Praw Dziecka.

⁴⁵ Omnia El Shakry, *The Great Social Laboratory – Subjects of Knowledge in Colonial and Post-colonial Egypt*; Stanford University, California 2014, s. 113–145.

⁴⁶ *Janusz Korczak* (1878–1942) prawdziwe imię *Henryk Goldszmit*. Publikował, pisał periodyki i artykuły i książki poruszając zagadnienie zdrowia publicznego. Podczas I wojny światowej pracował jako lekarz frontowy. W 1917 r. roztoczył w Kijowie opiekę nad bezdomnymi dziećmi. Założył dom dla sierot Nasz Dom w Pruszkowie k/Warszawy. Nauczał w szkole dla dziewcząt *S. Sempołowskiej*. Był członkiem Latającego Uniwersytetu. Po 1915 r. wykładał na Polskim Wolnym Uniwersytecie. Jego dom wychowawczy dla dzieci żydowskich został przeniesiony do getta skąd *Korczak* wraz z dziećmi został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Treblince, gdzie zginął wraz z dziećmi w 1942 r. W ciągu swojego życia wydał 1000 publikacji w tym 24 książki. Wśród nich książki dla dzieci takie jak na przykład *Król Maciuś* oraz książki z zakresu pedagogiki wychowawczej tj. „Jak kochać dziecko”, „Momenty wychowawcze”, „Prawo dziecka do szacunku”. Pisał też nowele, historie i sztuki teatralne, zob. *T. Lewowicki*, *Janusz Korczak 1878–1942*, Paryż 2000, [w:] *Prospects: The quarterly review of comparative education*, Paris UNESCO: International Bureau of Education 1994, vol. XXIV, no 1/2, p.p. 37–48.

⁴⁷ *G. Lansdown*, *Children Rights*, [w:] *B. Mayall* (ed.), *Children's Childhood, observed and experienced*, London 1994, s. 33–34.

Podkreślał prawo dziecka do miłości, szacunku, edukacji, opieki zdrowotnej, wypowiedzi oraz do religii⁴⁸. W Polsce Komitet Ochrony Praw Dziecka (KPOD) powstał dopiero 1981 r., czyli w gorących czasach Solidarności i był pierwszą tego typu organizacją w Europie wschodniej. Pierwszy zjazd zarządu KPOD odbył się 13.12.1981 r., czyli w dniu ogłoszenia stanu wojennego i był nielegalny, gdyż wszelkie zgromadzenia i zebrania zostały w tym okresie zabronione. Celem KPOD tak jak i posyłanych światowych organizacji była ochrona dziecka przed fizyczną i psychiczną krzywdą⁴⁹.

W obliczu rozszerzających się tendencji ochrony praw dziecka, państwa zmieniały powoli swój oficjalny stosunek wobec nieletnich. Wpływ na taką postawę społeczeństw, a następnie państw miała cała grupa ludzi zaangażowanych w prawa dziecka poczynając od znanych lekarzy, prawników, nauczycieli, pracowników pomocy społecznej po publicystów i pisarzy. Na tak przygotowanym gruncie zaczęła się rozwijać idea przyznania praw dziecku, która miała swoje podłoże w rozwoju publicznej opieki nad dzieckiem. Dzięki tym działaniom świat dojrzał w dziecku człowieka, który tak jak dorosły, ma swoje potrzeby wymagające formalno-prawnego usankcjonowania, a następnie ich realizacji i ochrony. Ten sposób myślenia znalazł w efekcie końcowym swój wyraz w wydawanych dokumentach międzynarodowych i konstytucjach poszczególnych państw.

§ 3. Ogólna charakterystyka zagadnienia prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania

„W idealnym świecie będzie możliwa wolność religijna oraz wolność swobodnego praktykowania dla wszystkich religii”.

Naftali Bennett

Istnieje powszechne przekonanie, że myśl jest wolna a człowiek jest wolny w wyborze swoich myśli. Praca umysłu ograniczona jest jedynie granicami ludzkiego doświadczenia i siły wyobraźni. Jednak naturalna wolność prywatnego myślenia ma niewielką wartość i może być niesatysfakcjonująca, a nawet bolesna dla samego myśliciela, jeśli nie wolno mu przekazywać swoich myśli innym.

⁴⁸T. Lewowicki, Janusz Korczak, Paryż 2000, s. 37–48.

⁴⁹Komitet Ochrony Praw Dziecka, <http://kopd.pl/o-kopd/historia/>.

Trudno jest także ukryć myśli, które prowadzą do zakwestionowania idei, zwyczajów i odrzucenia wierzeń. W takim też sensie wolność myśli, obejmuje wolność słowa. Ruchy wolności intelektualnej były, jak w każdym wieku, ograniczone do intelektualnej mniejszości, gdyż ludzie prości byli niezwykle przesądni. W starożytności klasycznej wolność myśli była czymś oczywistym. Wykształceni Grecy byli tolerancyjni i chociaż w Atenach wprowadzono kary za bluźnierstwo to zanotowano wyłącznie kilka przypadków myślicieli skazanych za heterodoksję, czyli wyznawanie poglądów odmiennych od doktryny wiary głoszonej przez dany kościół i miały one raczej polityczny charakter. Rozwój nauk przyrodniczych, pogłębiał zatem dylemat rozumu i wiary oraz uaktywniał sceptycyzm i rosnący sekularyzm głoszony przez humanistów. Wraz z tym stałym postępem intelektualnym tolerancja zaczęła zyskiwać na popularności zmuszając rządy do złagodzenia swych praw uprzywilejowujących wyłącznie jedno wyznanie religijne na rzecz wolności praktyk dla innych grup wyznaniowych. Wolność religijna była więc ważnym krokiem w kierunku całkowitej wolności opinii i myśli⁵⁰.

Historia wolności religijnej jest zagadnieniem złożonym, co wynika z faktu, że do XVIII w. nie uznawano za możliwe pozostawienie jednostkom swobody wyboru religii i dowolnego kształtowania własnych przekonań. Podejmowanie decyzji w tym zakresie było zatem zakazane pod groźbą surowych kar. Praktykowano jednak tolerancję religijną wymuszoną zazwyczaj względami politycznymi. W tym wczesnym okresie wolność sumienia i wyznania stanowiła zatem element walki o podstawowe prawa człowieka. Natomiast pozycja dziecka w prawie była akcentowana na tle praw jego rodziców i nie mówiono o nim w kategoriach podmiotowych, lecz przedmiotowych. Zanim, więc przyznano dziecku Konwencją o Prawach Dziecka z 1989 r. podstawowe prawa człowieka, prowadzone były stopniowe działania promujące pogląd, iż prawa te są przynależne każdemu człowiekowi. Jednym z nich było prawo do wolności sumienia i wyznania, które zostało uznane za fundamentalne prawo człowieka. Wolność sumienia i wyznania występuje także pod innymi nazwami takimi jak wolność wierzeń, wolność kultu, wolność religii, wolność myśli i przekonań, wolność wyznawania oraz wolność głoszenia religijnych a także areligijnych, czy też antyreligijnych idei i doktryn. Zakres tego prawa objął wolność wyznawania i głoszenia jakichkolwiek przekonań według własnego wyboru, w tym także manifestowania swojej religii lub przekonań, w tym areligijnych zarówno indywidualnie, lub we wspólnocie z innymi, publicznie lub prywatnie w modlitwach, obrzędach, praktykach i nauczaniu⁵¹.

⁵⁰ J. Bagnell Bury, *A History of Freedom of Thought*, Copyright, 1913 Cambridge, U.S.A, EBook No 10684; release date 11 January 2004.

⁵¹ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999, s. 22.